

Barz Endre – Gönczö Viktor

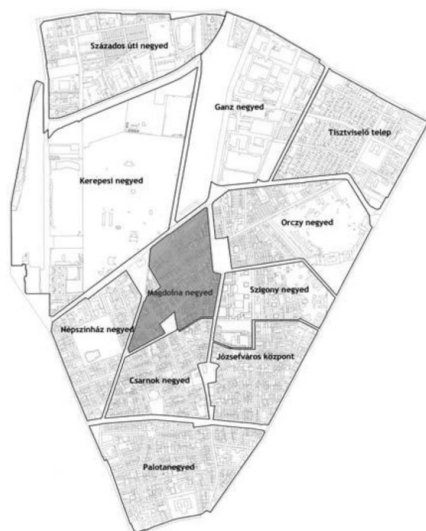
AZ ANTROPOLÓGIA ALKALMAZHATÓSÁGÁNAK LEHETŐSÉGEI A VÁROSREHABILITÁCIÓBAN (A MAGDOLNA-NEGYED PROGRAM KAPCSÁN)

Bevezetés

Az itt következő dolgozattal az a célunk, hogy bemutassuk az alkalmazott antropológia felhasználhatóságának lehetőségeit a városi terek szerkezetének, lakossági összetételének átalakítása és a városrehabilitáció során. Egy esettanulmány, a Magdolna-negyed felújításának összefüggésében tekintjük át az elméleti és gyakorlati lehetőségeket.

2004-ben készült el Józsefváros 15 éves kerületfejlesztési stratégiája, mely javaslatot tett a kerület 11 önálló arculattal rendelkező területi egységre – ún. negyedekre – történő felosztására. A kerület társadalmi és környezeti problémákkal legjobban terhelt egységei a Magdolna- és az Orczy-negyed.

A Magdolna-negyed¹ Józsefvárosban, a Nagyfu-

varos utca – Népszínház utca – Fiumei út – Baross utca – Koszorú utca – Mátyás tér által határolt terü-

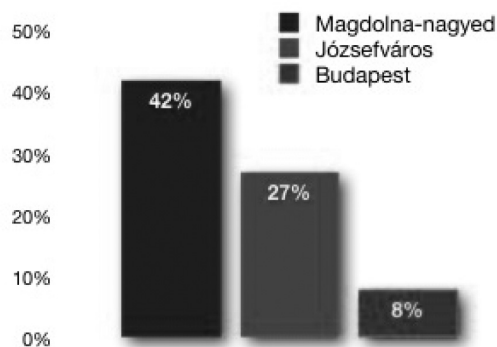
¹ A lokális identitás megalapozását is szerették volna elérni a terület negyedekre való felosztásával, de nem sikerült elérniük ezt a célt, mivel a negyed nem kezelhető egységként. Illetve a lakók nem vallják magukról, hogy ők Magdolna-negyediek lennének. A környék súlyponti területét vizsgálva azt találtuk, az interjúk és mentális térképek alapján, hogy a negyed természetes központja sokkal inkább a Lujza utca környéke, mint a Rév8 által kijelölt Mátyás tér.

let. Józsefváros legnagyobb kiterjedésű negyede, ahol a leromlott fizikai környezet, társadalmi-gazdasági elmaradottság, hátrányos helyzetű családok magas koncentrációja mutatható ki.

A területen magas a hátrányos helyzetű családok koncentrációja és a roma népesség aránya is. A társadalmi problémákat jelzi, hogy a kerületben itt a legmagasabb a munkanélküliség, és az iskolázottságot tekintve is itt a legnagyobb a lemaradás. A negyeddal kapcsolatos legfőbb városfejlesztési feladatok ezért a romló társadalmi folyamatok és a terület leszakadásának megállítása.

A Magdolna-negyed erősen leromlott, hagyományosan is alacsony státuszú terület, mint ahogyan azt a magasabb szintű oktatási és kulturális intézményi funkciók hiánya is bizonyítja, szinte kizárólag lakófunkciónak ad helyet.² A területen az 1919 előtt épített lakások (pontosabban lakóegységek) aránya 88%, amely jelentősen meghaladja a küszöbértékként meghatározott 50%-ot. A paneles és egyéb iparosított technológiával épült épületek nem jellemzőek a Magdolna-negyedben.³

Az önkormányzati tulajdonú lakások kerületi és fővárosi összehasonlításban a következő diagram adatai érvényesek.

² A terület városszerkezeti elhelyezkedése jó, de a belváros esetében akkor nevezhetünk jelentős piaci értékűnek egy területet, ha közvetlenül kapcsolódik nagy forgalmú, vagy értékes, magas presztízsű területhez.

³ A Magdolna-negyed a 2001 februárjában végzett népszámlálás adatai szerint 5.564 lakást tartalmaz, amelyben összességében 12 068 ember él, a kerület lakosságának a 15%-a. Forrás: KSH, www.nepszamlalas.hu

Az önkormányzati lakásállomány még a kerületi átlagnál is lényegesen rosszabb képet mutat. 2004-ben az önkormányzati tulajdonban maradt lakások nagy része igen alacsony minőségű, a 8300 lakás két- harmada (66%) kis alapterületű, egyszobás lakás, 62%-a pedig nem komfortos lakás.

A negyed kisebbségi összetételét jellemzi a Józsefvárosi Roma Önkormányzat hivatalos nyilatkozata, miszerint a roma népesség aránya eléri az össznépesség 30%-át. A heterogén társadalmi és etnikai struktúrára jellemző, hogy jelentős a kisebbségi csoportok szegmentációja (pl. romungró és oláh cigányok jelenléte). Az Erdélyi utcai általános iskola, ahol a gyerekeknek szinte a 100%-a roma származású, önmaga nem képes megváltoztatni a szegregációt, csak egy másik, az iskolához közel lévő, az iskolával együttműködő intézmény képes oldani ezt az elszigeteltséget, és lehetőséget, esélyt adni az itt tanuló gyerekeknek a kitörésre, és közvetett módon esélyt adni az iskolának a szegregáció csökkentésére.

Az antropológus lehetséges szerepe egy szociális rehabilitációs modellben

A Józsefvárosi Önkormányzat 1996-ban készített először a kerület egészét átfogó fejlesztési stratégiai tervet, melynek legfőbb célja a kerület gazdasági és társadalmi helyzetében végbemenő romlási folyamat megállítására. A célokat elsősorban a rehabilitációval összekapcsolt területfejlesztéssel, valamint a leszakadó réteg felzárkóztatása érdekében történő oktatás-nevelés fejlesztésével kívánta elérni.

A különböző megfogalmazott koncepciók célja, hogy a negyed újra Józsefváros lakható részévé váljon, mely képes befogadni és hosszútávon megtartani, otthonot teremteni a különböző kultúrájú és társadalmi háttérrel rendelkező rétegek, generációk számára. A negyed fejlődését a lakossági csoportok bevonásával, a helyi társadalom kohéziójának erősítésével és lokális identitás fejlesztésével a társadalmi sokszínűség megőrzése mellett kívánják elérni.

Úgy véljük, a rehabilitációs munkafolyamatban helye lehet a kultúrakutatással foglalkozó terület képviselőinek is. Vajon hol kapcsolódhatnak be szociális rehabilitációs munkálatokba?

A negyedben élő, sorsukon változtatni akaró családok számára az egyéni fejlődés lehetőségének megteremtése, egyénre szabott tanácsadás létreho-

zása, oktatási, továbbképzési, kulturális programok biztosítása lehetne megoldás.

Fontos esélyt rejt a lakók közötti kapcsolat, civil szerveződés elősegítése szomszédsági egyesület, szervezet kialakításával. Ennek érdekében fórumokat, találkozóhelyeket kell létrehozni, működtetni.

A fiatal korosztály számára esélyt kéne teremteni a tovább tanuláshoz, a társadalmi beilleszkedéshez, a hátrányok fokozatos leküzdéséhez.

A szegregáció és előítélet csökkentése, a negyedről alkotott negatív kép transzformálása is szükséges lenne egyedi és sajátos akciókkal.

A társadalmi kohézió erősítése kulcsfontosságú lenne a különböző társadalmi csoportok közös aktivitását segítő programok és annak helyet biztosító terek, intézmények megerősítése révén.

A közösségi ház létrehozása az első lépés ahhoz, hogy a negyedben élő embereket meg lehessen szólítani és ezáltal lehetőséget biztosítani számukra, hogy bekapcsolódhassanak a rehabilitációs folyamatba, esélyt adni számukra a változtatáshoz, mind a saját sorsuk, mind a környezetük tekintetében, hogy így valódi részesei legyenek a városrész megújításának.

Mivel a negyedben felülreprezentált a roma népesség aránya, a projektben szükség van olyan munkatársakra is, akik a kisebbségi közösségek kutatásában, a velük való kommunikációban otthonosan mozognak, mintegy kiegészítve az adminisztrációs szervek munkáját.

Az alkalmazott antropológiát definiálhatjuk a kulturális antropológia elméletének, módszertanának és holisztikus látásmódjának gyakorlati alkalmazásaként egy adott közösség társadalmi, politikai, gazdasági, vagy technikai problémáinak megoldása során. Ez a fajta integrált megközelítés képi az alapját a városrehabilitációs projektekből való antropológusi részvételnek. Az alkalmazott antropológus fő feladata, hogy asszisztáljon egy adott közösség életében bekövetkezett „pozitív” változások elősegítésében.

Mivel a fejlesztés nagyrésztől felülről irányított, szükség van a helyi lakosság aktuális munkafolyamatokba való bevonására. Úgy véljük, hogy módszertani szempontból a városkutatások kvantitatív irányultságával szemben szükséges a minőségi megközelítés is, azaz az embereket és a területen élő etnikai csoportokat nem csupán statisztikai adatokként kell figyelembe venni. Mivel összetett problémákkal állunk szemben, nem elég a lakosságot csupán státuszmutatók és attitűdskálák mentén megismerni.

A városrehabilitációs programok során sokszor érvényesül a „majd mi megmondjuk, mi a jó nektek”-szemlélet. Ezt az etnocentrikus problémamegközelítést kifogásolta Sol Tax is a 60-as évek végén, és ehhez arányítva reformálta meg az alkalmazott antropológia módszertanát. Ő már *kollegának* szólította a kutató közösség tagjait. Úgy gondolta, egy lehetséges fejlesztést kizárólag a helyiekkel közösen, a munkafolyamatba őket is bevonva tervezhetünk. A legmegfelelőbb megoldás csak így dolgozható ki, hiszen ők tudják legjobban, mire van szükségük. Valóban felfedezhető lényegi különbség az alkalmazott antropológiával szemben. A Magdolna-projekt pedig valahol a két ág metszéspontjában helyezkedik el: adott egy megbízói fél (RÉV8 Rt.), melynek akárhogy is nézzük, megvannak a maga céljai; adott néhány önjelölt alkalmazott antropológus/szociológus, akiknek az Rt. irányába vannak kötelezettségei (alkalmazott antropológia); illetve adott egy elképzelés, hogy a célt a helyiek bevonásával kell elérni (akcióantropológia).

Mint láttuk, vizsgálatunk esetében is szükség lehet az alkalmazott antropológia közvetítő szerepére, a helyzetfelmérés, a javaslattétel, az érdekegyeztetés, visszacsatolás a „politikai” szint felé, és később, a monitoring szempontjából. A közvetítés folyamata kétirányú (top-bottom és bottom-up), azaz a döntéshozatali és építetési szint elképzeléseit kommunikálni, illetve legitimálni kell a lakosság körében, továbbá a lakossági érdekeket és igényeket is érvényesíteni kell döntéshozói szinten, amely nagyon nehéz feladat. Ez a későbbiek során tárgyalandó konfliktusokhoz vezet el.

Ennek során az antropológus a városigazgatás és a helyi városrész szintje közötti „közvetítő mezőben” tevékenykedő városrész-moderátorként tevékenykedhet, akinek szerepe a politika, igazgatás, piac, harmadik szektor és civil szféra szereplői közötti közvetítés, többek között a városrész-fórumok segítségével. Feladatkörei közé tartozik még a rehabilitációs területen végezendő terepmunka⁴ mellett a kooperációs- és kommunikációs struktúrák kiépítése, a moderálás és a mediáció is.

Magdolna-negyedi szomszédsági egységek létrehozásának, a közösségfejlesztésnek célja, hogy az

⁴ Ez esetben klasszikus antropológiai terepmunkáról is szó lehet, esetünkben a városi cigányság kutatása, a velük való kommunikáció, igényeik felmérése, integrációs potenciáljuk, vagy akár a városi térről való elképzeléseik vizsgálata által.

itt lakó emberek jobban megismerjék környezetüket, a szomszédjaikat, hogy megismerjék és maguk is hozzátehesenek a rehabilitációs programokhoz, aktívan részt vehessenek a negyed átalakításában, a környezet rendbetételében, hogy érezzék: felelőségük van saját sorsuk és a környezetük iránt.

Az önkormányzati tulajdonú épületek elhanyagoltságának egyik oka az, hogy senki nem érzi saját feladatának, felelőségének a fenntartást. Lakók, bérlők bevonása és érdekeltté tétele az épületek működtetésében elősegítheti a nagyobb odafigyelést, a gondosságot.

A bérlők részvételével létre kell hozni épületenként egy „kvázi társasházat”, hogy ismerjék és dönthessenek a ház működtetéséről. Ismerniük kell a költségeket és a bevételeket ahhoz, hogy felelőséggel dönthessenek a szükséges munkákról, hogy szerepet vállalhassanak az üzemeltetésben, vagy a ház takarításában, esetleg a kisebb munkákban, javításokban. A bérlői közösségi szerepvállalást mintha-projektekben kell elkezdni.

A közösségi fejlesztés, ifjúsági tanácsadás, oktatás eredményeként hosszabb távon elérhető cél, hogy a Magdolna-negyedben a jelenlegi slumosodási folyamat megszűnjön, az itt lakó fiatalok számára valódi jövőkép alakulhasson ki, nőjön a gyerekek középiskolai végzettsége, a veszélyeztetett gyerekek száma fokozatosan csökkenjen, a lakások korszerűsítésével emelkedjen a lakáskörülmények színvonala.

Azonban szociális helyzet és a társadalmi tőke relatív szintjének emelésére törekvő programelemek közül – az 2008 januárja óta⁵ – több szegmens is kikerült a programból. Ezek hiánya bizonyos mértékig a rehabilitáció szociális vonulatának sikerességét kérdőjelezi meg.

A fentebb említettekhez kapcsolódva szükségesnek látjuk megemlíteni a helyi társadalmi tőke fejlesztésének lehetőségét, amely további antropológiai relevanciával bír. A kilencvenes évek közepén egyszerre több helyen fedezték fel a társadalmi tőkét, mint a társadalmi gondok megoldásának

⁵ Ennek oka, hogy a Magdolna-negyed program második ütemében megnyert Új Magyarország Fejlesztési Tervhez kapcsolódó támogatás csak meghatározott irányú fejlesztési elképzeléseket preferál. Ennek értelmében nem kapott helyet a Magdolna-negyed II. programban a foglalkoztatási rész, ami a munkaerő-piaci integráció a helyi munkanélküli lakosoknak a területen lévő (és a rehabilitációban résztvevő) vállalkozások kapcsolatát lett volna hivatott elmélyíteni. Továbbá nem tartozik a program második ütemébe a közoktatás fejlesztését célzó elem sem.

addig hiányzó eszközét. Gyakorlati megközelítésben a társadalmi tőke szempontjait érvényesíteni kívánó helyi politikák elsősorban a városi társadalmak kisebb egységeire, a lakónegyedekre, vagy pár utcából álló szomszédsági közösségekre összpontosítanak.

A társadalmi tőke azokat az erőfeszítéseket foglalja magába, amelyeket az egyének a társadalmi kapcsolatháló kialakítása céljából fejtenek ki. Mértéke egyrészt azon kapcsolatok hálójának kiterjedésétől függ, amelyeket az egyén ténylegesen mozgósítani tud, másrészt azon (gazdasági, kulturális, vagy szimbolikus) tőkefajták nagyságától, amelyet azok birtokolnak, akikkel kapcsolatban áll. Fenntartásához és újratermeléséhez elengedhetetlen az állandóan megvalósuló kapcsolattartás, ezért a személyek közötti viszonyokban jelenik meg.

Az antropológiai módszereken alapuló közösségi fejlesztés szempontjából ez a civil társadalom kiterjesztésében és megerősítésében jelölhető meg (ez kifejezi a tőkefajta közjószág jellegét is). Hatása egyszerre jelentkezik a kollektív cselekvésre való készségekre és a közintézményekbe vetett bizalom szintjének emelkedésében.

Továbbá lényeges szerephez jut a társadalmi tőke az erős szomszédsági kapcsolatok kialakításában, amelyek háttérül szolgálhatnak helyi erőforrások létrehozásához, gondozásához, illetve információt és fórumot biztosítanak a közösségi tevékenységek is.

Az alkalmazott antropológia diszfunkciói a vizsgált terület összefüggésében

Azzal, hogy a kutatott közösség életébe bele kíván avatkozni az alkalmazott antropológus, a kulturális antropológia egyik alap tézisével áll szemben, miszerint a kutatónak minden esetben – a beavatkozást minimálisra csökkentve – háttérbe kell vonulnia. Az antropológus „önmagá zárójelbe helyezése” révén a terepen azt a célt szolgálja, hogy a kutatott közösséget önmagában érthessük meg, mindenféle kitalált maszk, a külvilág felé mutatott álarc nélkül. Igaz: az csupán illúzió, hogy egy fizikailag jelenlevő antropológus ne hasson a közösség mindennapjaira, mégis az lenne a feladat, hogy ez a lehető legkisebb mértékben menjen végbe. További problémát jelent, hogy nem csak beavatkozni kíván az alkalmazott antropológus, de azt egy bizonyos látásmódban teszi: kizárólag saját kultúrája által segítséget gondolt lépéseket tesz (akár a tanácsok

formájában is). Érthető hát, ha sokan támadják az ilyesfajta munkákat, a szakmán belül olykor pejoratív konnotációval párosul.

További negatívum, hogy az antropológusok és a hivatalnokok soha sem tudtak igazán együttműködni. Utóbbiak szerint ugyanis az antropológusok túl lassan dolgoznak, és túlzottan szimpatizálnak a kutatott csoporttal. Ezzel szemben az antropológusok szemében a hivatalnokok általában csupán öncélú bürokraták, akik lehetetlen ütemben kívánnak változásokat elérni.

Tapasztalataink alapján működhet tehát az antropológiai munka az akadémiai szférán kívül is, ám megvannak annak hátulütői. A probléma az antropológia természetéből fakad, amit már az fent említettünk. Azzal, ha beosztottként dolgozik egy antropológus, akár egy olyan főnöknek, aki tisztában van vele, mi az antropológia, akár olyannak, aki nem, előbb vagy utóbb összetűzésbe kerül a két fél. A vezető az adott projekt sikerességét tartja szem előtt, egy antropológus nem feltétlenül. Adódhatnak olyan szituációk, melyekben olyasmit kérnek az antropológustól, amikor a munkahely érdeke esetlegesen fontosabb akár az antropológiai munka alapkövetelményeinél, vagy akár az antropológiai etikai kódexnél.

Példák a szociális szempontot fontos tényezőként alkalmazó komplex városrehabilitációs programokra

A szociális szempontokat is magukba foglaló városrehabilitációs programok általában akcióterületi alapon szerveződnek. A város leghátrányosabb helyzetű részeinek kiválasztása komplex mutatószámrendszer alapján, a város egészének helyzetéből kiindulva történik, a végső döntést mindig összvárosi szinten meghozva.

A „Soziale Stadt” program Németországban

A hátrányos helyzetű városrészek integrálására törekvő „Soziale Stadt” egy 1999-ben elkezdett szövetségi program, melynek célja e városrészek célzott megsegítése annak érdekében, hogy az egymást erősítő negatív fizikai, társadalmi folyamatok következtében kialakuló várospusztulási spirál megállítható legyen.

A program megvalósítása során az egyes fázisokban más-más szerepe van a „top-down” és a „bottom-up” elemeknek. A program-kiírásban, il-

letve a megvalósítás szabályainak és módszereinek rögzítésében a „top-down” megközelítés a hangsúlyos, míg a programok elkészítésében és a tényleges megvalósításban a helyi szintről induló „bottom-up” módon kidolgozott elképzelések dominálnak.

A „Big Cities Policy” Hollandiában

A városi revitalizáció politikája mellett egy szociális rehabilitációs politikát is elindítottak. Ennek keretében a városrészekben a szociális kohézió elmélyítését tekintették a legfontosabb célkitűzésnek. A programot a Big Cities Policy elindulása után megszüntették, beolvasztva ebbe az általánosabb politikába.

Az 1990-es években elinduló Big Cities Policy első szakaszában az ún. jövedelmi szomszédsági egységek helyzetére koncentráltak. Az alapvető célkitűzése a politikának a „tökéletes város” (complete city) létrehozása. Ez alatt olyan várost értenek, amelyben mindenki otthon érzi magát, a gazdasági élet dinamikus és stabil alapokkal rendelkezik, a munkakeresők találnak számukra megfelelő munkaalkalmat, az életfeltételek jók, a lakókörnyezet élhető, a közterületek biztonságosak és a közösség mindenkit integrál.

A célkitűzések elérését gondos monitoringgal és a terepen történő ellenőrzésekkel kívánták elősegíteni. A stratégia alkalmazása lehetővé tette a szükséges területeken történő beavatkozást. A városok a politika alkalmazása keretében speciális célterületeket is kijelölhettek, ezzel a lehetőséggel legtöbb város élt is.

Konklúzió és további lehetőségek

Ahogy az tanulmányunkból is kiolvasható, sok lehetőség rejlik az antropológusok alkalmazása terén a városrehabilitációs projektekben. Különösen az olyan negyedekben, ahol etnikai-kisebbségi problémák jelentkeznek, és ezek feloldásában egy olyan szemlélet segít igazán, amely egymás által meg nem értett kultúrák között közvetít.

E mellett – más rehabilitációs példákra támaszkodva – fontosnak bizonyult az a szemlélet, hogy városrész-megújítási törekvések a helyi társadalomra, annak szocio-kulturális jellegzetességeire támaszkodjanak, és már a megvalósítás során járuljanak hozzá a helyi társadalmi tőke koncentrációjának növekedéséhez azáltal, hogy közreműködő partnerekké teszik a helyieket.

Bár valamely antropológus szerepe egyelőre nem tisztázott teljes mértékben, mégis véleményünk sze-

rint erős potenciált hordoz magában a helyi fejlesztések tekintetében. És emellett nem szabad figyelmen kívül hagyni azt a tényt sem, hogy Magyarországon az ilyesfajta, szociális városrekonstrukciós projektek még gyerekcipőben járnak.

Összefoglaló

Célunk, hogy a Magdolna-negyves szociális rehabilitációjának példáján keresztül felvázoljuk az alkalmazott antropológia felhasználásának lehetőségeit a lakásálmány, a városi terek szerkezetének, lakossági összetételének átalakítása, megújítása során. Előzetesen feltételezzük, hogy a rehabilitációs munkafolyamatban szerepe lehet a kultúrákutatókkal foglalkozó terület képviselőinek is. Vajon hol kapcsolódhatnak be szociális rehabilitációs munkálatokba?

Az alkalmazott antropológiát definiálhatjuk a kulturális antropológia elméletének, módszertanának és holisztikus látásmódjának gyakorlati alkalmazásaként egy adott közösség társadalmi, politikai, gazdasági, vagy technikai problémáinak megoldása során. Ez a fajta integrált megközelítés képzi az alapját a városrehabilitációs projektekben való antropológusi részvételnek. Az antropológus elsődleges feladata itt, hogy megértse az akcióterületen zajló mindennapi közösségi élet logikáját, a lakóhelyi kultúra fő mintázatait és reflexív magatartásával részt vegyen a megújulás elősegítésében a helyi kultúra kontinuitásának megőrzése mellett.

Felhasznált irodalom

A szociális városrehabilitációs koncepció, eszköztárszer és modellkísérletek előkészítése.

Városkutatás Kft, Bp. 2004.

Boglár Lajos 1992

Akcióantropológia, avagy hol húzódnak a tolerancia határai? In Kunt Ernő – Szarvas Zsuzsa szerk. *A komplex kultúrákutató dilemmái a mai Magyarországon.*

Miskolci Egyetem, KVAT Füzetek 1, Miskolc, 99-105.

- Bourdieu, Pierre 2006
Gazdasági tőke, kulturális tőke, társadalmi tőke. In Lengyel György – Szántó Zoltán (szerk.): *Gazdaságsszociológia*. Aula Kiadó, Bp., 132-146.
- Coleman, James S. 1998
A társadalmi tőke az emberi tőke termelésében. In: Lengyel György – Szántó Zoltán (szerk.): *Tőkefajták: A társadalmi és kulturális erőforrások szociológiája*. Aula Kiadó, Bp., 11-43.
- Haraszti Anna 2004
Az akció-antropológia elméleti és etikai áttekintése. In A.Gergely András – Papp Richárd (szerk.) *Kisebbség és kultúra. Antropológiai tanulmányok 1.* MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézet – MTA Politikai Tudományok Intézete – ELTE Kulturális Antropológiai Szakcsoport, Budapest.
- Józsefváros Középtávú Rehabilitációs Stratégiája*. Rév8 Rt. 2003.
- Józsefvárosi Önkormányzat Kerületfejlesztési Stratégia*, 2002.
- Józsefváros Rehabilitációs Stratégiai Terve*. Rév 8 Rt. 1998.
- Józsefváros Szociális Térképe*. TÁRKI – SzocioMed – BME Szociológia Tanszék, 1998.
- Lakásvizonyok – 2000*. Monitor Társadalomkutató és Módszertani Központ, 2000.
- Magdolna-negyed*. Budapest–Józsefváros szociális rehabilitációs program, 2004.
- Nemes Ferenc – Szelényi Iván 1967
A lakóhely mint közösség. Akadémiai Kiadó, Bp., 72-122.
- Putnam, Robert D. 1995
Bowling Alone: America's Declining Social Capital. *Journal of Democracy* 6(1). 65-78.
- Szelényi Iván 1973
Bevezető tanulmány. In *Városshociológia*. KJK, Bp., 7-40.